

Л. Є. Жоголь, Є. О. Моляр, Н. М. Нікітенко

Мозаїка

МОЗАЇКА (від лат. *musivum* – присвячене музам) – сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, кольорових емалей поверх випаленої глини; давня техніка виконання настінних панно, оздоблення підлог. М. набирають зі шматочків каменю чи смальти одного розміру та керам. плиток, каменю або смальти різного розміру; іноді застосовують плитки, вирізані за шаблонами. Зображення складають із добре підігнаних один до одного шматочків, закріплених цементом чи спец. мастикою з подальшим шліфуванням. Камені, смальту, кераміку в інтер'єрі викладають на розчині цементу чи в'язкішої маси (суміш цементу з олією), а також на відкритих поверхнях будівель; камені, гальку, кераміку, метал – на масі асфальту. Для М. створюють ескіз, після чого збільшують малюнок до натурал. розміру (т. зв. картону) й набирають на ньому малюнок. М. розрізняють за способом виконання: прямий, зворот. набори, набірна, пластинчаста (поштучна) та флорентій. М. Під час прямого набору матеріали безпосередньо укладають за малюнком у нанесений на площину розчин: цементні плити з попередньо набраними фрагментами закріплюють на площині для створення завершеної композиції. Під час зворот. набору смальту, камені, кераміку наклеюють лицьовим боком за малюнком на папір або тонку тканину, потім зворот. боком так, щоб папір або тканина були зверху, фрагменти закріплюють на розчині цементу; тканину чи папір знімають – і панно відповідає картону. М. відома з 3-го тис. до н. е. (орнаменти з кружечків різнокольор. глини храмів у Дворіччі), особливого розвитку досягнула у 1–4 ст. у Стародав. Римі. У період феодалізму високою худож. довершеністю відзначалися М. Візантії (храм св. Софії в Константинополі, нині Стамбул), Франції, Німеччині, Іспанії, Серед. та Малої Азії. У 16 ст. розвинулася «флорентій.» М. (виконували з натурал. каменів, плиток і панно для оздоблення меблів, прикрас). На тер. Київ. Русі створ. видатні пам'ятки М.: мозаїчна підлога в Десятин. церкві (10 ст.), настінні М. у Софій. та Михайлів. Золотоверхому соборах (11–12 ст.) у Києві, Спаській церкві (12 ст.) у Переяславі-Хмельницькому на Київщині (тут діяли майстерні з виготовлення смальти). Відродження мистецтва М. у Рос. імперії пов'язане з діяльністю М. Ломоносова, який удосконалив техніку виготовлення смальти й створив панно «Полтавська баталія». Знач. розвитку мистецтво М. досягло за рад. часів. Так, у 1930–40-х рр. художники О. Дейнека, П. Корін, О. Мізін та ін. створили мозаїчні панно для станцій метрополітену в Москві. В Україні в галузі М. від 1930-х

рр. працювали А. Таран, Г. Довженко та ін. Укр. митці виконали низку знач. мозаїч. творів. Шукаючи нові форми, художники поєднували М. з рельєфом, зокрема в адм. будинку в Луганську (І. Литовченко, В. Прядка), санаторії в Миргороді Полтав. обл. (С. Кириченко, Н. Клейн), Інституті теор. фізики НАНУ в Києві (М. Стороженко), Київ. палаці дітей та юнацтва (А. Рибачук, В. Мельниченко). Мозаїчні панно використано в декор. оформленні ст. «Золоті ворота» Київ. метрополітену (1989; С. Адаменко, Г. Корінь, В. Федько та ін.).

Л. Є. Жоголь

Монументальна мозаїка, вітражі, сграфіто масово почали з'являтися після 1955 зі зміною принципів архітектури та будівництва. Нові архіт. форми мали великі відкриті вертикал. і горизонтал. площини, на яких розміщували монум. твори. В Україні (як і в багатьох ін. респ. колиш. СРСР) з усіх видів монум.-декор. мистецтва переважала М. Техніка, запозичена із сакрал. візант. традиції, надавала необхід. патетичності творам і була надзвичайно міцною та стійкою до різних погод. умов, довго не потребуючи реставрації. Традиційно для М. використовували смальту, яку від 1970-х рр. почали виготовляти в Лисичанську (нині Луган. обл.); крім того, користувалися керам. плиткою, каменем, металом, склом. Вибір матеріалів був надзвичайно широкий, напр., Ф. Тетянич створив кілька М. у Києві, для них часто використовував абсолютно нетипові матеріали (шурупи, консервні бляшанки тощо). Г. Синиця започаткував флоромозаїку, що нагадувала техніку інкрустації із соломки. У деяких регіонах України (зокрема на Закарпатті) більш популярною була техніка сграфіто – створення неглибокого рельєфу на кольор. штукатурці. Однак незалежно від техніки та матеріалу визначальним для монум. мистецтва залишався синтез: художники працювали спільно з архітекторами та будівельниками на етапі проектування не тільки окремих будинків, а й комплексів, мікрорайонів. Саме тому твори монум.-декор. мистецтва ставали невід'єм. елементами архіт. ансамблю. Наповнення М. необхід. пропагандист. змістом відбувалося через художні ради при органах держ. упр. та секцію монументалістики СХ. Для багатьох рад. художників царина монументалістики стала можливістю для розвитку та втілення своїх експерим. ідей. У той час, коли в академ. мистецтві панував соціалістичний реалізм, а за формалізм жорстоко карали, монументалісти (А. Горська, Г. Зубченко, Е. Котков, В. Ламах, І. Литовченко, Г. Пришедько та ін.) мали змогу експериментувати та більш вільно трактувати форму. Однак серед них були й «заробітчани», які просто виконували замовлення, та ідейні пропагандисти, що керувалися настановами КП СРСР. Це неоднорідне, багатогранне культурне явище ще не достатньо досліджене.

Є. О. Моляр

Мозаїки Софії Київської. Тут зберігається найбільший у світі ансамбль автентич. М. (260 м²) і фресок (3000 м²) 1-ї третини 11 ст. Розмір смальти, з якої набрано мозаїчні

зображення в Софії, – у середньому 1 смз. На набір облич використовували дрібніші кубики (часто бл. 0,25 смз), на набір тла – більші (до 1,5–1,61 смз); чим більші зображення і чим вище їх розміщено, тим більші кубики смальти, з яких їх викладено. М. вражають яскравістю й багатством палітри, що нараховує 177 кольорів і відтінків, що складають хромат. палітру з 18-ти груп і одну ахроматичну групу. Остання має 14 градацій смальти світло-сірого тону, яку застосовано в наборі світлого одягу й волосся. Виключне багатство палітри – 34 відтінки зеленого кольору, 25 – золотого й коричневого, 23 – жовтого, 21 – синього, 19 – червоного, 9 – срібного й сірого, 6 – пурпурового; є білі й зовсім чорні смальти, блискучі й матові; лейтмотивом палітри виступають синій, пурпуровий і світло-сірий кольори, що чудово гармонують із золотим, надаючи ансамблю колористич. єдності. Кубики смальти мають різну прозорість – від непрозорих до цілковито прозорих. Половина площі М. (майже 130 м²) належить золотому тлу, 25 відтінків якого створюють враження своєрід. повітр. вібрації. Золотий блиск М. дозволяє відчутися сяянню Бога й Царства Небесного, де ніколи не буває ночі. Явлені на золотому тлі персонажі не мають простору позаду себе, вони існують поза часом та простором; проте простір є перед ними, оскільки персонажі, зображені на угнутій поверхні, наче реально перебувають у храмі. Золоте тло М. мовби увібрало в себе небесне світло; величні постаті, осяяні його мерехтливим промінням, створюють ефект дивовиж. явлення їх. Він посилюється завдяки вібрації світла, яку породжують кубики смальти з їхньою нерів., неоднорід. поверхнею (одні смальти гладенькі, блискучі, ін. – матові, шорсткі, виготовлені з природ. каменів). М. розраховані на сприйняття зображень при розсіяному й мінливому природ. і свічному освітленні; вони «оживали» в пронизливому світлі соняч. променів, переливаючись коштов. сяянням і створюючи для вірян зримий образ Раю на землі. Дух візант. М. передає атмосферу благоговіння й тиші храму. Таке віртуозне мистецтво потребувало дуже склад. і досконалої техніки виробництва смальти. Тривалий час вважали, що на Русі не знали секретів виробництва М. і смальту привозили до Києва з Константинополя. Археол. розкопки в Києві, зокрема на тер. Софій. собору, встановили факт місц. виробництва смальти: виявлено рештки майстерень з горнами, шматками заготовок смальти й мозаїч. кубиками. Однак частину смальти, виробництво якої було дуже складним, дорогим і потребувало особливих матеріалів, довозили з Константинополя. Але й смальта, отримана в київ. майстернях, поза сумнівами, виготовлена візантійцями, бо тільки вони знали й ретельно оберігали таємниці цього мистецтва. За візант. традицією, на буд. майданчиках храмів зодчі створювали спец. вироб. комплекси з виготовлення різноманіт. матеріалів: плінфи, буд. розчину, смальти тощо. Рештки таких комплексів виявлено в Києві біля Десятин. церкви, Успен. собору, на Подолі, на тер. Софії Київської (потуж. вироб. комплекс біля Софії завдяки керам. матеріалу датують поч. 11 ст., тобто часом її будівництва). Техніка мозаїч. декорації надзвичайно складна й копітка, нею володіли лише монументалісти-віртуози (такими тоді були тільки візантійці). М. прикрашали склепіння й ін. криволінійні ділянки стін, що розкривало всю красу цього виду декорування. Саме увігнуті поверхні забезпечують

міцність М., що утворює щось на зразок склепіння, викладеного з кубиків смальти, що взаємодіють між собою, надаючи мозаїч. поверхні пружності. Ґрунт під софій. М. тришаровий, оскільки нанесений у 3 прийоми: спочатку на мурування для його вирівнювання накладався нижній шар тиньку завтовшки 15–20 мм; на нього накладали 2-й – 18–25 мм, який використовували під поперед. контур. начерк зображення; 3-й шар тиньку, що мав майже таку саму товщину, що й другий, але був більш тонким за складом, служив під мозаїч. набір. Цей верх. шар накладали окремими ділянками з розрахунку на денну норму роботи, аби тиньк не висох і майстер встиг викласти на ньому намічену кількість кубиків смальти. Попередньо верх. шар тиньку розписували фрескою, що слугувала орієнтиром для мозаїч. набору і водночас маскувала шви між кубиками смальти. Смальту викладали під різним кутом нахилу, тому по-різному висвітлювалися деталі зображення. Способом його моделювання було й те, що тиньк під М. часто наносили рельєфно, з підвищеннями або заглибленнями. На увігнутих і хвилеподіб. поверхнях досягали незмірно більшого мерехтіння викладених під різними кутами нахилу кубиків, ніж на рівних. Заг. товщина ґрунту під М. сягала приблизно 6 см, а площа денного набору смальти одним майстром становила бл. 30 × 30 см. Але М. виконано настільки вправно, що межі стику тиньку глядачеві не помітні. Встановлено, що в Софії на площі 640 м² укладено понад 9 млн кубиків смальти; роботу 6 місяців виконували 8 мозаїстів. М. у Софії Київській використані не у вигляді окремих, вставлених у стіну панно, а у вигляді суціл. покриття, що декорує горішні частини інтер'єру. Тому М. складає його орган. частину, дихає єдиним життям з арх-рою. З кубиків різнокольор. смальти набрано образи Христа Вседержителя, Богоматері Оранти, апостолів, святителів та ін. святих, зображених на сяйливому золотому тлі. Найбільші гол. мозаїчні образи Христа Пантократора в куполі й Богоматері Оранти у вівтарі символізують ідею: Христос – Голова Церкви, а Богородиця – її Серце, разом вони складають центр усього священ. організму. Ці взаємопов'язані образи уособлюють космічну Премудрість Божу, що на землі створила собі дім, – Софій. собор. М. Софії вражають своєю довершеністю, багатством колориту, тонким психологізмом образів і є визнаними шедеврами світ. мистецтва. Про візант. і давньорус. М. є багато публікацій: основоположні класичні праці Д. Айналова, Є. Редіна, В. Лазарева. Київ. М. досліджували також сучасні укр. учені – автори монографій Г. Логвин, Н. Нікітенко, каталогу – Ю. Коренюк.

Н. М. Нікітенко

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1947, т. 1;
2. 1948, т. 2;
3. Попова Л. І. Український радянський монументальний живопис. К., 1973;
4. Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. Москва, 1978.
5. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Москва, 1972;
6. Лазарев В. Н. История византийской живописи. Кн. 1–2. Москва, 1986;
7. Демус О. Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии. Москва, 2001;
8. Логвин Г. Н. Собор Святої Софії в Києві: Кн.-альбом. К., 2001;
9. Райс Д.-Т. Искусство Византии / Пер. с англ. Москва, 2002;
10. Колпакова Г. С. Искусство Древней Руси: Домонгол. период. Москва, 2007;
11. Куковальська Н. М. Михайлівський Золотоверхий монастир: Істор. доля та мист. спадщина. К., 2011;
12. Коренюк Ю. О. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору: Каталог. К., 2013;
13. Попова О. С., Сарабьянов В. Д. Мозаики и фрески Святой Софии Киевской. Москва, 2017;
14. Нікітенко Н. Мозаїки та фрески Софії Київської. К., 2018.

Бібліографічний опис:

Мозаїка / Л. Є. Жоголь, Є. О. Моляр, Н. М. Нікітенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-69570>. – Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).